

Hányszor lehetett meghalni a középkorban?

A leprások sajátos liturgiájáról

„Nem lesz belőle énekes halott”, szokás mondani arra, ami keveset ígér. Ha azonban sikerülne énekes halottá lennünk, azt mi magunk már nem érhetjük meg. Meg kell halni hozzá. Csak földi életünk befejeztével reménykedhetünk abban, hogy valaki majd elmondja testünk fölött a kegyes szolgálatot – egy különleges, középkori esetet kivéve. A leprások társadalomból való eltávolítása látványos és ellentmondásos szertartás, amelynek liturgikus, dogmatikus és pasztorális sajátosságait vizsgálom.

Gazsó Levente (Budapest) az ELTE BTK klasszika-filológia szakának mesterszakos hallgatója, az ELTE–MTA Lendület Liturgiátörténeti Kutatócsoport gyakornoka

A lepra kultúrtörténete

A középkorban több, hasonló tünetegyüttest neveztek leprának, de a legtöbb esetben a bőrt és idegeket megtámadó *Mycobacterium leprae* kórokozóra kell gondolnunk.¹ A Szentírásban is megjelenő betegség társadalmi megbélyegzéssel járt. A leprást megkülönböztető jelekkel látták el, és hangosan kiáltoznia kellett, ha emberek közé ment. „Aki tehát poklossággal van megfertőztetve, és elkülönítetett a pap ítélete szerint, kifejtett ruházata legyen, mezítelen feje, száját ruhájával födözze be, fertőzöttek és tisztátalannak kiáltsa magát.” (Lev 13,45). Annál nagyobb kegyelmi ajándék volt, ha valaki felépülhetett belőle. Mózesnek az Úr azzal mutatta meg hatalmát, hogy meggyógyította leprás kezét, „melyet miután kebelébe bocsátott, oly poklosan voná ki, mint a hó” (Kiv 4,6). A szíriai Námán saját isteneit hagyja el azért, mert gyógyulása mindennél nagyobb érv volt Izráel Istenének ereje mellett (2Kir 5,1–19). Az evangéliumokban is gyakran szerepelnek leprások, akiknek Krisztus gyógyulást hoz.

A csodálatos gyógyulástörténetek ellenére a lepra a középkori keresztény társadalomban is megbélyegzéssel és kitaszítással járt. Szent Jeromos azt a

¹ ROBERTS, „Reflections on the bioarcheology of leprosy and identity, past and present”, 21.

korábbi vélekedést hangsúlyozta, hogy a leprások tisztátalan szexuális kapcsolatokból születnek, de a morális és a testi betegségek efféle társítása más szinten is megjelent. 1321-ben, V. (Hosszú) Fülöp francia király idejében pogromok kezdődtek, mert egy összeesküvés-elmélet szerint az ibériai mórok felbérlették a francia zsidókat, akik pedig a leprásokat bízták meg azzal, hogy fertőzzék meg a városok és falvak vizeit. Inkvizítorok hallgatták ki és börtönözték be a betegeket vagyonelkobzások és kivégzések mellett.² Ehhez képest az Egyház liturgiája százötven évvel később már különlegesen gondoskodó hozzáállást képvisel. A szertartások szerzői nemcsak a beteg méltóságát kívánták megőrizni, hanem még egyfajta teológiai megbecsüléssel és előjoggal is felruházták őt.

A leprások liturgiái

A leprások liturgiájáról az első adatunk az 1481-es verduni misekönyvből való.³ Dokumentálhatóan innen (illetve Párizs környékéről) terjedt szét a rítus, így egyedül a francia régió északkeleti részéről találhatunk forrásokat (egy kivétellel az angliai Yorkból).

Az elkülönítés szertartása a templomi szolgálat és a szentmise köré épül, de térben a leprás otthonától a templomig, majd a templomtól a lepraházig (*leprosorium*, *lazaretto*) tart. Így fejeződik ki a rítus liminális, azaz átmeneti, határjelenség jellege, az élet- és halálköztiiség. A templomban ugyanis – halotthoz illően – „egy gyertyákkal szegélyezett koporsó fejéhez állítják” (*in capite tumuli sive feretri ad modum mortuorum praeparati cum cereis*), itt térdelve hallgatja a misét. A szentmise szövege mindig témához illő, de változatai a források közti viszonyt is kirajzolják. A verduni misszále leprásmiséje egyedi. Tételei néhány kivétellel a nagyböjt negyedik vasárnapja utáni pén-tekkel egyeznek meg, amely Lázár feltámasztása köré épül. A teátrális kompozíció (koporsó, halottas szövegek stb.) a földi halál megtörténését sugallja, de Lázár példáján keresztül a feltámadás reményével igyekszik vigasztalni a jelenlévőket. A szentmise végeztével következik a rítus leginkább eltemetést és meghalást jelképező gesztusa. A leprást kivezetik a templomból, áthaladnak

2 MILLER és NESBITT, *Walking Corpses*, 96–100.

3 *Usuarium: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period* (<http://usuarium.elte.hu>), szerk. FÖLDVÁRY Miklós István et al., Eötvös Loránd Tudományegyetem, MTA–ELTE Lendület Liturgia-történeti Kutatócsoport (2015–). A tanulmány a *Ceremonies* címke leper füle alatt található szerkönyvek felhasználásával íródott.

*A leprások liturgiáját tartalmazó források elterjedése
(leper címke az Usuarium adatbázisában).*

a temetőn, majd a településről kiérve a földre terítik köpenyét. Erre térdelve a leprás fejére a pap földet hint, és felhívja a figyelmét hátralévő életének szabályaira. Ezt az elemet későbbi szerkönyvek előszeretettel dramatizálták tovább, hangsúlyozva a rítus temetési jellegét. Ezután bevezetik a lepraházba, ahol már életében megkezd halálát.

E szerkönyv tömör, de jelentős rítusát dolgozták tovább a különböző úzusok más-más aspektust hangsúlyozva. A bővülés leginkább a szövegek terén, illetve néhány szertartási elemen érhető tetten. A két legkülönlegesebb és legnagyobb szabású változatot Laon és Nevers rituáléi őrzik. Itt valóban a leprás jelképes halála kerül a középpontba, a szertartás a temetést idézi fel. A templomba vezető úton temetési ének szól (*Credo quod Redemptor meus vivit*), a templomban a szokásos drámai díszletbe (koporsóba és gyertyák közé) térdeltetik a leprást, itt gyászmisét mondanak felette. A szentmise után a temetőbe vezetik, ahol egy előre megásott gödörbe állítják, és a beteg lábára – ha laikus – a pap földet szór. Ha a leprás maga is pap, teljes testét befedik földdel. Az elföldelési antifóna (*De terra plasmasti me*) a még élő leprás halálát mutatja. Itt ér össze a szerzetessé válás és a leprás elválasztásának szertartása. Ahogyan a szerzetes meghal a világnak, formálisan is új életet kezd (öltözet, név stb.), úgy a leprás is ontológiailag kezd új életet földi „halálában”. Ezután (e két szerkönyv sajátos elemeként) népnyelvű kérdések következnek. Ez a keresztség szentségére emlékeztet, amely a keresztény ember életének „első halála”. A hitbeli kérdések arra vezetnek, hogy a leprás megértse, elfogadja és vállalja helyzetét. Ezt egy hosszabb allokúció követi, amely a Szentírás leprásain (Oziás, Námán, Mirjam stb.) keresztül ad biztatást.⁴

Az allokúciók, azaz liturgikus buzdítások lényeges teológiai tanítással szolgálnak. Ezek segítik a leprást helyzetének megértésében, és magyarázzák a különös élőhalotti létet. Elsődleges rétegük a türelemre, az isteni akarat megértésére és a földi szenvedés vállalására hívja fel a figyelmet: *Patientiam habe et tecum erit Dominus*. A lepraház mint a halált követő purgatórium jelenik meg. Így a betegség (az ószövetségi hozzáállással szemben) a saját bűnökért való vezeklés intézménye, hiszen a valódi testi halált követően már biztosított a mennyei boldogság. Ezek által válik számunkra is érthetővé a szertartás lényege. Hiszen miért is kell egy már halálos betegségben lévő embert halottként kezelni és nagyívű szertartással kirekeszteni? Az isteni rendelkezések máshogyan értelmezhetőek az élőkre, mint a halottakra. Ha valaki még életében meghal (legyen az szerzetes vagy leprás), sajátos küldetés

4 GRZYBOWSKI és NITA, „Leprosy in the Bible”, 3–7.

jut neki. Az allokúciók ezt próbálják megmagyarázni az ő nyelvén, *mon amī-*nak, azaz „barátomnak” szólítva. Tetten érhető az Egyház gondoskodó oldala, ahogyan a súlyos betegnek kiutat mutat haldokló testéből, hiszen a betegség lehetőség az imádságra, a számvetésre és az örökre tartó egészség felé való intenzív haladásra. A *salus* ugyanis, bár latinul egyszerűen egészséget jelent, egyszerre az üdvösséget kifejező szó is.

Ezt követi az ún. *traditio instrumentorum* rítusa, mely szimbolikus értékű, de gyakorlati eszközök átadását jelenti. Ez szorosan kötődik a szerzetesi beöltözések új emberré válásához. A rituálékban, ahol megtalálható ez az elem, elsődlegesen új ruhát kap a leprás, amely üzenetet hordoz és közvetíti új életállapotát. Laonban és Neversben ezenkívül a leprásnak átnyújtják a kereplőt vagy kolompot (*lingua lignea, nola*), vödröt (*barillus*), kesztyűt (*chirotheca*) és erszényt (*pera*). Ezek a kellékek a leprás alapvető szükségleteit szolgálták, mi több, amikor időnként megjelent az egészségesek között, védelmére és megsegítésére szolgáltak, illetve felhívták a figyelmet az alamizsnálkodás kötelességére. Az eszközök átadásakor azonban kevésbé a praktikumot, hanem inkább azok mély, bibliai és jelképes értelmét hangsúlyozták.

A köntös átadásakor a pap a következőt mondja: *Consurge filii mi et induere vestimento humilitatis*. A *vestimentum humilitatis*, vagyis az alázat ruhája többször előkerül liturgikus környezetben. Amikor a pap a szentmise bemutatása előtt magára veszi a miseruhát, az alázat ruhájának nevezi azt. Ezzel pedig a leprás öltözetét magáéhoz hasonlóvá teszi, maga mellé emeli őt, hozzá hasonló feladattal látja el. A *humilitas* szóban pedig megbújik a ’föld, földesség’ jelentésű *humus*, amelyet korábban a pap a leprásra szórt. A *traditio instrumentorum* nem egyszerűen gyakorlati leltár és átadás, hanem a beteg biblikus és szentségi újraértelmezése. A miséző pap és a leprás is hasonló ruhát visel, amely egyszerre kiemeli őt és alázatra sarkallja őt.

Az egyháziak mindezek mellett némi gyakorlati tudnivalóval is ellátták a leprást. Korlátozták fizikai érintkezését, megszabták a társadalmi kapcsolódás helyét és idejét.⁵ Állítottak részére egy kis asztalt a templom tövében. Ez egyszerre volt a koldulás és az imádság helyszíne. Az asztalt ugyanis úgy helyezték el, hogy arra felállva a beteg láthassa a templomi szertartásokat, különösképpen a misében az úrfelmutatást.

Ezután a lepraházba mint nyughelyre (*Haec requies mea*) vezetik az illetőt, majd egy keresztet állítanak fel a közelben, mintha az magát a sírhelyet jelölné. A pap még utoljára pár vigasztaló szóval fordul a lepráshoz. Megígéri

5 COVEY, „People with leprosy (Hansen’s disease) during the Middle Ages”, 315–321.

neki, hogy imádságában mindig megőrzi őt, és cserébe kéri a leprást, hogy új, immár egy szerzeteséhez hasonló életét fordítsa az imádságra és türelemmel viselje betegségét, amely a földi purgatórium számára. A pap pedig mindazokhoz is szól, akik elkísérték a leprást idáig: „Bocsássatok meg neki, ne legyen ellenségeskedés bennetek, hiszen aki a leprást szemrehányással illeti, az Isten haragját vonja magára.”

A szerkönyv itt megemlíti a teendőket a leprás halálakor. Ha kéri, a papnak kötelessége kiszolgáltatni számára a betegek szentségét (nem félve az érintkezéstől) és a szent útravalót. Ha a leprás meghalna, végezzenek érte gyászmisét és temessék el. Azonban nem lehet senkit kétszer eltemetni, a leprás ekkor tulajdonképpen földi testétől válik meg végleg, de elkülönítése óta a tisztító tűzben élte lelki valóságát, túlvilági vezeklését letöltve. E tapasztalat után nem válik kétségessé lelkének sorsa, biztosított neki az egyenes út a mennybe. A szertartásleírások mindezt biztos tényként kezelik. A leprás temetésénél már nem a halotti, hanem a hitvallók miséjét írják elő: *Os iusti meditabitur sapientiam*. A szentté avatási eljárás itt maga a betegség kihordása.

A meghalás középkori formái

Keleti szerzetesi mottó, hogy „ha meghalsz, mielőtt meghalnál, nem halsz meg, amikor meghalsz.”⁶ A keresztény középkor jelképi szinten számtalan lehetőséget biztosított erre. Már maga az első beavató szentség is egyfajta halál, rögtön az élet elején, a csecsemőknek: „Eltemettettünk [Krisztussal] együtt a keresztség által a halálba” (Róm 6,4).

A bűnbánati gyakorlatok, mint az időszakos, liturgikus naptár szerinti önmegtartóztatás vagy akár a papok, szerzetesek élethosszig tartó cölibátusa, a böjti étel- és alvásmegvonás mind a lét- és fajfenntartással dacolnak. A gyakorlat neve latinul: *mortificatio*, azaz 'halálosítás, halottá válás'. Az élet útja, úgy tűnik, a halál kapuján át vezet. A laikusok is gyakorolhatták a meghalást, különösen bűnbánati időben, de hivatalos, intézményesített módja is volt a halálnak: a szerzetesség.

Tudatosan választott halál a világnak a cenobita, azaz közösségben élő szerzetesi lét. Benedek regulájából azonban az is kitűnik, hogy a közösségi élet csak az első lépcső: a végcél a remeteség a lelkileg edzettek számára. Ott még szigorúbb aszkézisben és a társadalomból kivonulva – tehát a civilizáció számára ismeretlenül, elfeledetten, holtan – lakozhat. Sajátos módja volt ennek a

6 PAGANOPOULOS, „Being and Becoming a Monk on Mount Athos”, 70.

főleg Angliában és Franciaországban elterjedt inklúzusok élete, amikor élve be is falazták a szerzetest egy kis cellába, amely néha egyedül állt, néha a templom falához épült. Bezárása előtt a halotti zsoltosma és a temetési szertartás elemeit mondták el az inklúzus fölött, majd örökre bezárták a helyre, mely egyszerre jelentette a kor misztikájának a földi mennyországot és az élőhalotti létet.⁷

A leprások középkori esete ehhez kapcsolódik szorosan. A leprás azonban nem választotta ezt az életformát, nem tudatosan vált beteggé. Az Egyház igyekszik pozitív szemléletet közvetíteni felé, egy jól megkomponált pszeudo-temetéssel elvonatkoztatni őt a betegségétől, így lehetőséget teremtve az intenzív *mortificatio*ra. A leprás helyzete tehát több szempontból liminális. Egyszerre van az élet és a halál közt, de a vezeklő és privilegizált személy aspektusait is magára veszi. Kiemelt helyzetét alátámasztja a papi buzdítás az egészségesek felé, amely kimondja, hogy az alamizsna megvonása a leprástól súlyos bűn. Ezáltal – épp az elkülönítés által – emancipálja is a beteget az Egyház a társadalom szívébe, nem mond le a haldoklóról, hanem leendő szentként tekint rá. Meghalni tehát egyszer tud, még a leprás is. Földi életének kilátástalanságában jelképes halála mégis olyan fordulatot jelenthet, amely megmenti, kiemeli és szoros törődéssel öleli körül őt.

A paradoxont és nyelvi játékokat kedvelő kultúrának alapvető volt, hogy az ellentétpárok valahol összetartoznak. Még a racionális, higgadt teológia csúcsa, a skolasztika is bátran hivatkozik „sötét fényességre”, a helyre, ahol Isten megismerhetetlensége és a hívő tudatlansága összeér a megismeréssel és a tudással.⁸ Ezt a középkor alkonyán Nicolaus Cusanus dolgozza majd ki a *coincidentia oppositorum* fogalmának bevezetésével,⁹ mely szerint Istenben feloldódnak és érvényüket veszítik a formális logika olyan alapelemei, mint a nem-ellentmondás elve. A végtelenben a fekete és a fehér, az igaz és a hamis, mi több, az élet és a halál is összeegyeztethető, hiszen ott minden egy. Aki a valódi távlatokban gondolkodik, és célja felé tekint Istenben, már ebben az életben is sokkal átjárhatóbbnak fogja találni az egymást kizáró fogalmak közötti teret, mint Szent Pál, akinek „az élet Krisztus, a halál pedig nyereség” (Fil 1,21).

7 Az eddig sajnálatosan mellőzött témáról nemrég doktori dolgozat született, mely külön fejezetet szentel a befalazott remeték történetének és teológiájának, *Ritualizált kontempláció* címmel. Lásd: STAMLER, „Ritualizált misztika”, 107–129.

8 AQUINAS, *Summa theologiae*, Suppl., q. 92, a. 1, ad 4.

9 Lásd: CUSANUS, *A tudós tudatlanság*. A XX. században Mircea Eliade fedezte fel újra a fogalmat, és azzal érvelt, hogy vallási alapjelenség az ellentétek folyamatos egymás mellé helyezése, lásd: ELIADE, *Vallástörténeti értekezés*.

A leprás felfüggesztett helyzetében a kor legnagyobb vágya és legnagyobb félelme egyszerre volt jelen, és ezt a liturgia is megerősítette. A rítus a kiűzés és eltávolítás mellett lelki tisztulást és üdvösséget ígér, azaz a szentek társaságát. Bár nem választott hivatása volt ez, a szerzetesi beöltöztetéshez közelítő szertartás végére a legnagyobb balsorsban is a legtökéletesebb életállapot egy módja lett az övé. A beteget élve temették el és mintegy szentté avatási per nélkül kanonizálták a fölötte mondott hitvallók miséjével. A leprások liturgiája csak egy konkrét példája annak a gondolkodásmódnak, amely egyrészt fölismerte, hogy a végtelenben találkoznak a véges ellentétek, másrészt pedig sosem engedte el a teológiai remény fogalmát. Ha ezt felismertük, már el is kezdtük magunkban lerombolni a szűklátókörű vagy kegyetlen középkor mítoszát.

Leprás haranggal.

Pontifikále (1400 körül). London, British Library, Lansdowne MS 451. 127^r

Felhasznált liturgikus források

Autun 1503	Officiarium Eduense (Usuarium 185)
Auxerre 1536	Manuale Antissiodorense (Usuarium 186)
Beauvais 1544	Manuale Belvacense (Usuarium 909)
Besançon 1515 (körül)	Manuale Bisuntinense (Usuarium 206)
Bourges 1538	Manuale Bituricense (Usuarium 212)
Châlons-en-Champagne 1569	Manuale Cathalaunense (Usuarium 231)
Chartres 1490	Manuale Carnotense (Usuarium 234)
Clermont-Ferrand 1525	Manuale Claromontense et Sancti Flori (Usuarium 271)
Langres 1524	Manuale Lingonense (Usuarium 319)
Laon 1538	Manuale Laudunense (Usuarium 321)
Lisieux 1523	Manuale Lexoviense (Usuarium 342)
Metz 1543	Manuale Metense (Usuarium 386)
Nevers 1582	Manuale Nivernense (Usuarium 402)
Orléans 1581	Manuale Aurelianense (Usuarium 1037)
Reims 1500 (körül)	Manuale Remense (Usuarium 553)
Rennes 1533	Manuale Redonense (Usuarium 557)
Sées 1515	Manuale Sagiense (Usuarium 580)
Sens 1500	Manuale Senonense (Usuarium 587)
Soissons 1576	Manuale Suessionense (Usuarium 597)
Tournai 1591	Manuale Tornacense (Usuarium 625, 7965, 7968)
Tournai 1625	Manuale Tornacense (Usuarium 7970)
Troyes 1540	Manuale Trecense (Usuarium 646)
Verdun 1554	Manuale Virdunense (Usuarium 776)
York 1509	Manuale-processionale Eboracense (Usuarium 689)

Felhasznált irodalom

- AQUINAS, Thomas. *Summa theologiae*. Elérhetőség: <https://www.newadvent.org/summa/5.htm> (Utolsó megnyitás: 2026. 08. 26.)
- COVEY, Herbert C. „People with leprosy (Hansen’s disease) during the Middle Ages”. *The Social Science Journal* 38 (2001): 315–321.
- CUSANUS, Nicolaus. *A tudós tudatlanság*. Ford. ERDŐ Péter. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, 1999.
- ELIADE, Mircea. *Vallástörténeti értekezés*. Ford. SUJTÓ László. Helikon Kiadó, 2014.
- GRZYBOWSKI, Andrzej, és MAŁGORZATA, Nita. „Leprosy in the Bible”. *Clinics in Dermatology* 34 (2016): 3–7.
- MILLER, Timothy S., és NESBITT, John W. *Walking Corpses. Leprosy in Byzantium and the Medieval West*. Cornell University Press, 2023.
- PAGANOPOULOS, Michelangelo. „Being and Becoming a Monk on Mount Athos: An Ontological Approach to Relational Monastic Personhood in the “Garden of the Virgin Mary” as a Rite of Passage”. *Open Theology* 6 (2020): 66–87.

- ROBERTS, Charlotte. „Reflections on the bioarcheology of leprosy and identity, past and present”. In *Leprosy and identity in the Middle Ages. From England to the Mediterranean*, szerk. Elma BRENNER és Francois-Olivier TOUTAI. Manchester University Press, 2021.
- STAMLER Ábel. „Ritualizált misztika. A monasztikus szerzetesség »mítoszainak« és beavatási ordóinak elemzése és spiritualitás-történeti távlatai”. ELTE–BTK, 2022.

ABSTRACT

How Many Times Could One Die in the Middle Ages? On the Specific Liturgy of Lepers

Diseases are an inherent aspect of human existence, and the great plague, alongside leprosy and other epidemics, are widely acknowledged to be components of the conventional perception of the Middle Ages. In response to such afflictions, both medical science and the Church sought to formulate answers. The Church regarded the leper simultaneously as an incurable patient approaching the end of life and as a penitent 'monk' awaiting Heaven. The rite of separating lepers from society has been preserved in liturgical manuals surviving from the northeastern region of France. The ceremony primarily evokes a funeral service, declaring the leper dead while still alive, thereby allowing him to experience the condition of purgatory while yet on Earth. Alongside expulsion and banishment, the Church promises spiritual purification and salvation—that is, the fellowship of the saints. Although this was not a vocation chosen by the leper, by the end of the ceremony similar to monastic vestition, his state of profound misfortune became transformed into a mode of the most perfect form of life. This paper examines the liturgical, dogmatic, and pastoral features of this dramatic and contradictory rite.